

СВІТСЬКА ТА ДУХОВНА ВЛАДА В СПРАВІ НАВЕРНЕННЯ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ДУХОБОРІВ НА ПРАВОСЛАВ'Я

Серед багатьох конфесій, сект, представники яких співіснували на території Південної України в останній чверті XVIII – першій половині XIX ст., досить помітне місце займали духобори, або ж духовні християни. Підставою для такого твердження є не лише той факт, що при відносній нечисленності прибічників ця секта мала цілий ряд течій, вчення кожної з яких не тільки відрізнялось від інших, але і трансформувалось із часом, що, до речі, досі викликає суперечки серед дослідників стосовно джерел вчення духоборів. Винятковість секти, про яку йде мова, полягала в тому, що політика російської світської та духовної влади щодо неї суттєво відрізнялась від тієї, яка проводилась стосовно інших неправославних як на території імперії в цілому, так і на землях півдня України зокрема.

Коли йде мова про історію релігії на території південноукраїнського регіону після зруйнування Нової Січі, фактично кожний дослідник вважає за обов'язок відзначити, що специфікою цієї частини Російської імперії була багатоконфесійність, зумовлена політикою центральної державної влади, пріоритетом якої було заселення «пустопорожніх земель». Саме поблажливе (безумовно, відносно, із цілим рядом обмежень, спрямованих на упередження залучення православних до інших релігій) ставлення держави до іновірців великою мірою стало причиною того, що останні досить впевнено тут себе почували. Дійсно, Південна Україна тривалий час залишалась одним із регіонів, господарському влаштуванню яких центральна влада приділяла першочергову увагу і задля досягнення наміченої мети була готова відступати як від розширення православної парафії за рахунок залучення до неї, в тому числі і напівпримусовими методами, адептів інших релігій, так і від всеохоплюючих тенденцій уніфікації обрядовості та управління в релігійній сфері. Не слід забувати, що південь України дійсно був лише однією з кількох таких територій. Не менш проблемними за міжконфесійною ситуацією були для центральної влади так звані землі Південно-Західної Русі, що відійшли від Польщі, Прибалтійський регіон, Кавказ, а також Сибір, де виникав ряд ускладнень із залученням до православ'я місцевих язичницьких народів. В залежності від зовнішньо-чи внутрішньополітичної ситуації, цілого ряду інших обставин імператор, Сенат та Синод переносили центр своєї уваги з одного регіону на інший, практично щоденно тримаючи під пильним контролем ситуацію на одній території і разом з тим зменшуючи увагу до інших, де політичний, економічний стан та міжконфесійні взаємини вже були більш врегульованими і місцеве керівництво могло результативно діяти в межах вже існуючого правового поля, не потребуючи його змін, принаймні суттєвих і негайних.

Пік уваги до південноукраїнського регіону припадає на останню чверть XVIII ст., тобто на час ломки тут традиційної системи управління і господарювання та поширення на ці землі системи, що вже була випробувана на інших регіонах держави. Саме тоді уряд демонстрував неабияку віротерпимість і лояльність до іновірців. Тоді ж на цих землях поширюється духоборське вчення. Але на цей же час припадають і перші гоніння проти південноукраїнських духовних християн.

Простежуючи історію взаємин духоборів і державної влади, а точніше, історію ставлення останньої до adeptів духоборського вчення, в першу чергу відмічаєш її, здавалось би, непослідовність, своєрідність twist of fate членів секти, коли періоди благополуччя із невтручанням держави у внутрішні справи духоборської громади змінювались переслідуваннями, проведенням багатопланових програм по відверненню духовних християн від «лжевчення». І знову ж таки, впадає в очі контраст у ставленні влади до духоборів та до більшості інших іновірців. В той же час не можливо не помітити і те, що у діях цієї ж влади протягом всього періоду, що розглядається, був лейтмотив, якого влада дотримувалась неухильно, на що не впливали ніякі обставини. Мова йде про вже згадану політику, яка проводилась і стосовно представників інших неправославних вірувань – запобігання поширенню їх вчення серед православних.

Розгляд дій державної влади по відношенню до духовних християн дає можливість з одного боку, вивчити механізми, які знаходились в арсеналі держави і були б застосовані до будь-якої конфесії, якщо б постала необхідність чи було б поставлене пріоритетне завдання «очистити» певну територію від представників того чи іншого віросповідання та залучити іновірців до православ'я. З іншого боку, цей розгляд дозволяє більш чітко усвідомити глибину релігійних переконань самих духоборів, рівень їхньої готовності прийняти православну віру чи навпаки йти на будь які жертви заради збереження свого віросповідання.

В цьому плані чи не найбільш показовими є події, що відбувались в першій половині 40-х років XIX ст., в період, який без перебільшення став етапним в історії духоборів.

Історіографія духоборів є досить таки представницькою, але і на сьогодні найбільш фундаментальною роботою залишається дослідження О.Левицького [7]. «Київська старовина» відмітила стосовно цієї книги, що перше її видання «послідувало в 1832 р. і довгий час було капітальною книгою з даного предмету. Не менш капітальною книгою є і друге видання, оскільки воно перероблене і доповнене на основі всіх найважливіших матеріалів і джерел, які з'явилися після 1832 року» [8;с. 140-141]. О.Левицький писав, зокрема, і про факт переселення в 1843-1845 рр. духоборів з Молочних Вод на Кавказ. Оцінюючи результативність запровадження дозволу уникнути переселення тим духовним християнам, які змінять сповідання, Новицький зазначав, що «значна кількість» духоборів вирішила залишитись на місці і підкоритися умові навернення на православ'я: «27 душ на самому початку пропозиції вступили в надра православної церкви». Втім, вивченню методів, які застосовувались світською та духовною владою для впливу на духоборів, ні О.Новицький, ні інші дослідники достатньої уваги не приділяли.

Імператорський указ від 17 лютого 1839 р. поклав край розміреному і доволі благополучному життю духоборів на землях Південної України. Згідно з цим документом, всі духобори мали бути переселені за Кавказ. Мова йшла про населення дев'яти поселень Мелітопольського повіту Таврійської губернії, а саме: Богданівки, Спаського, Троїцького, Терпіння і Тамбовки, що розташовувались при річці Молочній, та Радіонівки, Єфремівки, Горілого та Кирилівки,

які знаходились при Молочанському лимані. Загальна кількість духовних християн тут складала 4490 осіб, з них 2259 осіб чоловічої статі.

Переселення було здійснене п'ятьма партіями. Перша була відправлена у червні 1841 р., до неї входили 72 сім'ї, що включали майже 800 осіб. Друга партія переселенців вирушила за Кавказ в березні 1842 р. і складалась з 778 осіб. В травні 1843 р. розпочалось переведення наступної партії, до якої входило вже більше 800 духоборів. Через рік, в травні 1844 р., з Мелітопольського повіту вийшла четверта, найчисельніша партія переселенців, яка налічувала більше 1100 осіб. Нарешті, ще через рік за Кавказ вирушила остання, п'ята партія. Такою є суха статистика подій, які стали своєрідним випробуванням як для самих духоборів, так і для влади. Якщо стосовно перших це було випробування віри, то для другої – випробування ефективності системи.

Офіційною причиною зміни політики уряду в ставленні до духоборів імператор називав злочини, що поширились серед духовних християн. Дійсно, це можна було назвати головною підставою. Несповідування ж духоборами православ'я само по собі не могло б пояснити монаршу волю переселити всіх членів цієї секти за Кавказ, адже протягом багатьох років релігійна приналежність не заважала духовним християнам мешкати на території Південної України. Доводячи рішення вищого керівництва до відома духоборів, об'ява Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора так поєднала обвинувачення у злочинах та недотриманні панівної релігії: «Всякі діяння, що порушують спокій Православної Церкви нашої, або ті, що порушують громадський спокій і порядок, державними нашими законами забороняються і за порушення їх признається суворе покарання. Закони виходять від Верховної Влади, що Богом встановлена, і звідти отримуючи священний свій початок, зобов'язують всіх і кожного коритися їм та виконувати суворо за страх і совість, так що той, хто противиться Владі, противиться Божій настанові. Ви, духобори, відкидаючи вчення, яке Православною Церквою протягом кількох століть сповідується, і склавши собі особливий толк, за хибними, через брак освіти, поняттям слова Божого, порушували спокій Церкви і порушували протизаконними діями порядок громадський. Таким чином, як противники Влади та її постанов, ви давно заслужили справедливий осуд» [1, арк. 21]. Подібна логіка обґрунтування рішучих насильницьких дій влади стосовно неугодної спільноти застосовувалось далеко не вперше. Згадаймо хоча б серпневий 1775 р. маніфест Катерини II про знищення Запорозької Січі.

Для реалізації поставленої Миколаю I мети «очистити» південноукраїнський регіон від прихильників духоборського вчення застосовувалась досить продумана і здавалось би така, що мала бути дуже ефективною, система заходів, яка поєднувала різноманітні способи як переконання, заохочення, так і примусу. Деякі з цих заходів були визначені самим імператорським рішенням. Микола I проголосив, що всі духобори, які приймуть православ'я, будуть залишені на попередньому місці проживання, до того ж, їм будуть надані особливі заступництво і захист. Таким чином, чиновникам всіх рівнів, які мали брати участь в організації виводу духоборів за Кавказ, були недвозначно пояснені пріоритети, яких мали дотримуватись: переселення само по собі не було само-

ціллю, воно повинно було стати засобом впливу на таких, «які уперто тримаються хибних поглядів». І чиновники чітко усвідомили це.

Про те, що залишення осель в дев'яти населених пунктах Мелітопольського повіту їх мешканцями не було самоціллю, свідчить і сам факт, що влада не поспішала з переселенням і розтягнула цей процес більш ніж на шість років. Стосовно резонів для такої неквапливості в діях Таврійський цивільний губернатор М. Муромцев, який на той час був однією з головних діючих осіб організації переселення, в 1841 р. писав, що відправка першої партії за Кавказ має довести духоборам, що переселення буде поступове і триватиме кілька років, і це дасть підстави для надії, що за цей час деякі з духовних християн, які бажатимуть залишитись на місці, змінять своє ставлення до православ'я і стануть ренегатами.

Ще одним методом впливу на духоборів мала стати більш активна діяльність православного духовенства. На спеціальній нараді, що зібралась в Одесі на початку 1841 р. під головуванням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, було прийняте рішення звернутись до Гавриїла, архієпископа Херсонського і Таврійського, з проханням про перемену духовенства в селищі Новоолександрівці, розташованому в центрі духоборських поселень. На думку учасників наради, старе духовенство було недостатньо надійним і неспроможним заслужити довіру сектантів. Крім того, тоді ж було вирішено просити Гавриїла про підготовку найбільш благонадійних священиків для священнодій з тими духоборами, які приймуть православ'я. Між іншим, згадані вище рішення приймались не урядовцями, незнайомими з реальною ситуацією у взаєминах новоолександрівського православного духовенства і сектантів Мелітопольського повіту, а людьми, які неодноразово відвідували духоборські селища і мали, що називається, інформацію з перших рук. Серед учасників наради були, зокрема, мелітопольський окружний начальник Колосов та меноніт Корніс, який, за оцінкою графа Воронцова, вельми знайомий з образом мислення духоборів, користувався особливою їхньою довірою і неодноразово доставляв владі корисні відомості про них [1, арк. 29]. Показово, що і сам архієпископ Гавриїл поділяв точку зору згаданих вище осіб. Досить оперативно він розпорядився призначити в Новоолександрівку священиків купецької Різвобогородицької церкви м. Миколаєва Якова Гавелю і церкви селища Берестового Мелітопольського повіту Костянтина Ровинського. Обидва були дійсно одними з кращих кандидатів: вони завершили курс богословських наук в духовних семінаріях, мали «дуже добру поведінку»; до того ж, Яків Говеля мав сан протоієрея.

Цілком слушною була неодноразово висловлювана багатьма представниками місцевої світської влади думка про те, що важливим є не лише залучення духоборів в лоно православної церкви, але і закріплення у свідомості новохрещених канонів православ'я. Важливим засобом для цього вважалось влаштування нової церкви та парафіяльного училища. Ідея дійсно була розумною і виваженою. Проте, її реалізація розтягнулась на досить тривалий час. Як не дивно, більшу наполегливість тут виявила саме світська, а не духовна, влада. Хоча і вона не квапилась із влаштуванням храму та навчального закладу. Планувалось, що спочатку на залишених духоборами місцях оселяться православні переселенці, які з часом самі приступлять до влаштування церкви власним коштом. Що ж до

училища, то на його відкриття була потрібна відносно незначна сума, яку передбачалося отримати від Міністерства державного майна. Деякі корективи в ці плани були внесені 17 квітня 1842 р. волею імператора. Микола I, зокрема, розпорядився, аби призначеним до нової церкви священику та двом причетникам платня видавалась від духовного відомства, а для влаштування самої церкви були використані будинки та інші споруди, які раніше належали одному з духоборів. Училище ж мало бути розташоване в тому колишньому духоборському селищі, яке призначить для цього Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор. Утримання училища протягом трьох років до того, як будуть знайдені місцеві джерела для цього, мало видаватись в розпорядження генерал-губернатора. Здавалось би, для влаштування обох закладів перешкод не залишилось. Але перші затримки були обумовлені вже тим, що вибір місця був покладений на Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, а він продовжував дотримуватись думки, що спочатку слід заселити спустілі поселення. Тому для влаштування церкви та училища було призначене Терпіння, яке на той час ще було заселене духоборами. В 1843 р. вони мали бути виведені за Кавказ, і вже після цього, на думку генерал-губернатора, можна було б влаштувати в Терпінні на перший час тимчасову церкву. Але і після прийняття такого рішення справа рушила незадовільними темпами. Духобори з Терпіння були виведені вже рік тому, а храму поселення так і не мало. З цього приводу члени комісії, створеної для розпоряджень по відправленню чергової партії переселенців за Кавказ, в червні 1844 р. писали, що справа із влаштуванням церкви йде повільно; немає навіть ні молитовного будинку, ні священика. Тому комісія просила виконуючого обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора Федорова увійти у зносини із єпархіальним керівництвом про невідкладне направлення в Терпіння священика і влаштування в колишньому духоборському сирітському будинку хоча б тимчасового молитовного будинку [3, арк. 159].

На відміну від призначення священиків до Новоолександрівки, у справі влаштування релігійної споруди в Терпінні архієпископ Гавриїл не квапився. Ще влітку 1843 р. Федоров звернувся до нього з проханням розглянути питання про передачу для влаштування молитовного будинку в колишній духоборській слободі старих ікон із сімферопольських Петропавлівської та цвинтарської церков, оскільки в них зроблені нові іконостаси. Тоді Гавриїл обмежився відповіддю, що не має відомостей про те, чи можуть бути старі ікони придатними для нового використання. Іншої відповіді до лютого 1844 р. Федоров так і не отримав і був змушений знов звернутись до архієпископа, на цей раз прохаючи про надання для храму в Терпінні хоча б трьох дзвонів із тих церков, де вони були зайвими. Стосовно ж ікон виконуючий обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора вирішив, що буде швидше і надійніше діяти через Таврійську Палату Державного Майна, яка мала розпорядитися про складання плану іконостасу і кошторису на придбання ікон. Причому тепер Федоров наполегливо просив управляючого палатою про складання плану протягом місяця; коли б цього не встиг зробити цивільний інженер, управляючий мав просити Таврійського цивільного губернатора призначити архітектора для спільного з інженером складання планів та кошторисів.

Архієпископ Гавриїл в решті-решт виконав-таки прохання світської влади, і в червні передав через духовне правління Таврійській палаті державного майна старий іконостас сімферопольської кладовищенської церкви. Зробив він це вчасно, оскільки невдовзі отримав із Святійшого Синоду розпорядження всіляко сприяти світській владі в справі влаштування православної церкви в Терпінні. Таке доручення Петербурга стало наслідком звернення до обер-прокурора Синоду, надіслане Федоровим. Після отримання наказу керівництва Гавриїл вже тримав справу під особистим контролем; отримавши указ Синоду від 21 червня 1844 р. про призначення до Терпіння священика з двома причетниками та про обов'язковий звіт перед Петербургом про виконання, архієпископ вже 22 липня повідомляв Федорову, що приступив до обрання таких духовних осіб і запитував, в який термін зобов'язаний прибути до Терпіння призначений священик і до кого саме треба звернутись останньому [3, арк. 266].

Влаштування релігійної споруди в Терпінні не могло вирішити всіх проблем, пов'язаних із браком храмів Божих в колишніх духоборських населених пунктах. В другому осередку таких поселень, при Молочанському лимані, православної церкви теж не було. І її влаштування затяглося. Державні селяни, які оселились в Горілому, Радіонівці, Кирилівці та Єфремівці, разом із колишніми духоборами, які прийняли православ'я, ще наприкінці 1843 р. просили палату державного майна про влаштування у них храму. Лише в липні 1845 р. палата доводила прохання до відома виконуючого обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, додаючи, що поділяє думку мелітопольського окружного начальника про неспроможність поселян звести церкву власним коштом. Палата державного майна вважала за потрібне дозволити використати на влаштування храму в Єфремівці гроші або з державної казни, взявши їх в позику із значною розстрочкою, або з громадського капіталу духоборів, що зберігався в Таврійському приказі громадської опіки. Федоров досить швидко відгукнувся на це, передавши клопотання місцевому архієрею [6, арк. 1-5].

Оскільки переселення духоборів з Південної України було поетапним, для залучення сектантів Мелітопольського повіту до православ'я можна було застосувати приклад тих, хто вже був переведений за Кавказ і там змінив віру. Для цього треба було внести зміни до узаконень, що стосувалися порядку виводу духовних християн. І такі зміни були запроваджені: Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор в листопаді 1842 р. звернувся до міністра державного майна з відповідним відношенням, яке було доведене до відома імператора. Микола I 21 грудня того ж року звелів, згідно з пропозицією Воронцова, дозволити тим духоборам, які по переведенні приєдналися до пануючої віри, повернутись на власний коштом на попереднє місце проживання. Приводом для того, щоб граф Воронцов звернувся із відповідним проханням до Петербурга, були відомості про бажання п'ятьох сімей в складі 25 осіб, які змінили в місцях нового проживання віру, повернутись до Таврійської губернії. Ці колишні сектанти об'явили, що між тими духоборами, які залишалися, було досить багато таких, які із готовністю приймуть православ'я, але утримуються від цього через побоювання, що їм не буде дозволено повернутися до старих осель. Великою мірою саме через це досить багатообіцяюче зауваження нових членів православної парафії Новоро-

сійський і Бессарабський генерал-губернатор писав до Таврійської палати державного майна: «Я очікую, що ті, які звертаються до православ'я, духобори, повернуті в попереднє місце проживання, прикладом своїм будуть мати благодійний вплив на колишніх їх одновірців, які ще знаходяться в Таврійській губернії, до залишення ними своїх хибних поглядів» [2, арк. 8]. Щоб прискорити доведення цього до відома духоборів Мелітопольського повіту, переконати сектантів у тому, що це не проста декларація, а також довести, що деякі їхні одновірці дійсно прийняли за Кавказом православ'я, Воронцов потурбувався про доставку родинам ренегатів листів від останніх, в яких повідомлялось як про факт переміни віри так і про отримання дозволу на повернення.

«Добрий приклад» тих, хто повернувся, мав використовуватись і під час самого слідування переселенців за Кавказ. В інструкції, даній супроводжувачу партії переселенців Друкову комісією, запровадженою для розпоряджень по відправленню духоборів, містився пункт, згідно з яким в разі зустрічі цієї партії з колишніми духоборами, які йшли до Мелітопольського повіту, Друков мав намагатись переконати духовних християн цим прикладом змінити віру і повернутись додому. В цій же інструкції передбачалось, що у випадку виникнення відповідного бажання у духоборів під час переходу, прийняття у православ'я повинно бути здійснене у першому ж населеному пункті, де була церква, про що треба було видати свідчення за підписом самого супроводжувача, священика і місцевого керівництва [4, арк. 136 зв.]. Таким чином, інструкція передбачала можливість відходу від загальноприйнятих правил прийняття православ'я, згідно з якими цій процедурі мав передувати певний підготовчий період, протягом якого бажаний змінити віру повинен був ближче познайомитись з обрядами пануючої релігії. Щоправда, у невідкладних випадках дозволялось проводити прийняття у православ'я без такої підготовки. Напевно, автори інструкції вважали, що ситуація із духоборами, які переселялись, цілком підпадала під категорію невідкладних.

Підштовхнути сектантів Мелітопольського повіту до відмови від своїх релігійних переконань мало і те піклування влади, яке проявлялось у захисті економічних прав ренегатів. Втім, як і при реалізації багатьох із розглянутих вище заходів по наверненню духовних християн до православ'я, бюрократична система спрацьовувала недостатньо швидко, і справа затягнулась на тривалий час. 15 січня 1845 р. державні селяни Мелітопольського повіту, колишні духобори, які повернулись додому, звернулись із проханням на ім'я Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора про надання їм пільги при сплаті державних податків. Підстава для цього була серйозна – повернувшись, ці особи втратили пільги, які передбачались для переселенців за Кавказ; до того ж, на економічному благополуччі ренегатів негативно відбилась повернення на власний кошт. Здавалось би, не було підстав для відмови, і справу можна було вирішити позитивно досить швидко. Але листування між виконуючим обов'язки Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, управляючого Таврійською палатою державного майна та міністром державного майна з приводу узгодження формальностей розтягнулось на півтора роки. Як виявилось, все це узгодження було зайвим, і переселенці мали отримати пільги автоматично од-

разу після повернення. Справа в тім, що розгляд клопотань колишніх духоборів затягнувся великою мірою через управляючого Таврійською палатою державного майна, який стояв на позиції, що оскільки не має закону про надання пільги в сплаті податків для духоборів, які прийняли православ'я, то треба звертатися до верховної влади із клопотанням про «особливу милість» для цих осіб. Причому таке переконання дійсно було, що називається, щиросердним, і барон Розен справді клопотався про допомогу колишнім сектантам, вважаючи, що згадана «особлива милість» має бути поширена і на тих духоборів, які приймають православ'я на місці, оскільки надання пільг лише тим, хто повернувся із Закавказзя, могло б послабити бажання приєднатись до пануючої релігії безпосередньо в Мелітопольському повіті. Але «особливої милості» чекати не довелось. Міністр державного майна поклав справі край, повідомивши: «як в ст. 475 Статуту про податки (зв. Зак. т.V. вид. 1842 р.) вже існує на це прямий закон, то через це я не знаходжу за потрібне клопотати про пільги від податків згаданим людям, які повинні скористатись нею згідно із вищенаведеною статтею зводу Законів» [5, арк. 18]. При всьому зазначеному вище, оцінку як продуманості заходів по залученню сектантів до православ'я, так і рівню виконання намічених планів слід давати, вивчивши наслідки дій чиновників.

Із самого початку переселення влада не мала великих ілюзій стосовно того, чи вдасться умовити або примусити до прийняття православ'я більшість духоборів. В березні 1841 р. граф Воронцов, повідомляючи Міністерству внутрішніх справ про заходи, вироблені на нараді із Муромцевим, Колосовим та Корнісом, писав: «Можна сподіватися що та, яка передбачається по відношенню до духоборів, мета, про повернення деяких з них в Православну Церкву, більш чи менш буде виконана, і деякі залишаться на попередніх місцях проживання. Втім, надії я передаю не завіряннями, а знов таки одними лише надіями; у всякому разі буде зроблене все, що від нас залежить...» [1, арк. 35] (підкреслені слова Воронцовим вписані в чернетку пізніше). Скільки непевності і обережності в цих висловах! До того ж, Воронцов наголошував, що надія, яку він висловлював, базується на завіряннях Муромцева, Колосова та Корніса. Як виявилось, у Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора були всі підстави для стриманості у прогнозах.

Коли до духоборів була доведена інформація про плани стосовно їхнього переведення за Кавказ, вони сприйняли її з недовірою. Найбільш шановані громадою духовних християн особи переконували своїх одновірців, що це переселення є видуманим чиновниками без відома імператора лише задля того, щоб скоріше повернути сектантів до православ'я. Тих же, хто поступиться і змінить віру, чекає переведення у військові поселення із всілякими жорстокостями. За переконанням лідерів духоборів, єдиною правильною відповіддю на блеф урядовців мала стати одноголосна готовність громади до переселення, яка повинна була продемонструвати рішучість триматися своєї віри. І духовні християни почали здійснювати свою програму захисту. У всіх дев'яти населених пунктах Мелітопольського повіту духобори наполегливо вимагали негайного переселення. Багато хто з духовних християн одразу розпочав розпродавати своє рухоме майно за низькими цінами [1, арк. 83, 156 зв., 159].

Оскільки влада поєднувала тиск на всю духоборську громаду із «обробкою» її окремих членів, в першу чергу, на так званих «розпорядників», деякі духовні християни погоджувались змінити віру, але, як згодом виявлялось, це було лише намаганням затягнути час. Зокрема, в Нагайськ, до комісії з переселення з'явився мешканець Богданівки Євдоким Малахов, призначений у першу партію переселенців, і заявив про свій намір прийняти православ'я разом із своєю другою дружиною та її дітьми. На підставі цього Малахов просив призупинити його висилку і дозволити відбути додому. Прохання було задоволене, і був встановлений день, коли мало відбутись приєднання до православ'я. Коли ж цей день настав, комісія була неприємно здивована дізнавшись, що Малахов, його дружина та її діти відмовились змінити віру.

Не виправдовували себе і сподівання на те, що переконавшись в серйозності намірів держави, приймуть православ'я духобори, які вже вирушили за Кавказ. В рапортах, які надсилали супроводжуючі партій духовних християн, писалось лише про те, скільки із доручених їм осіб захворіло, вилікувалось чи померло; тільки іноді згадувалось, що під час переходів ніхто православ'я не прийняв.

Малоефективним було і використання для переконання духоборів листа їхнього колишнього одновірця, який прийняв пануючу релігію вже під час перебування на новому місці поселення. Люди сумнівались в тому, що зміна віри дійсно відбулася, оскільки знали автора листа як ревного противника православ'я.

Хоча члени всіх комісій, створених для організації переселення, обходили кожен духоборську оселю, використовуючи всі можливі доводи для переконання в перевагах зміни релігійної приналежності, бажаного результату це, як правило, не давало. В звіті однієї з цих комісій досить однозначно відмічений як рівень ефективності її дій, так і причина такого стану речей: «Комісія не упустила із поля зору нічого, що б могло схилити духоборів до приєднання до православної церкви, але затятість сектантів перевищила всі очікування. Вірні своєму лжевченню, вони залишаються непохитними і бажають майже одногласно йти за Кавказ, пояснюючи, що вони завжди очікували страждань, терпіння і переслідування за своє віровчення» [2, арк. 123].

І все ж таки деяких результатів система примусу, переконання і пільг досягла. Час від часу в звітах чиновників повідомлялось про перехід кількох родин духоборів у православ'я. Згідно із списком, складеним для переселення мешканців Терпіння, за період з 1 червня 1842 по 27 травня 1843 р. змінило віру 15 осіб чоловічої і 26 жіночої статі. Причому більшість з них прийняла православ'я лише після того, як повернулись ренегати із Закавказзя. Протягом наступного року, до 5 червня, по панівній релігії по всіх духоборських слободах приєдналось відповідно 66 та 59 осіб. Тепер колишніх духовних християн, які змінили віру, було в Терпінні 37, Тамбовці - 24, Спаському - 26, Троїцькому - 16 і Богданівці - 94 особи. Станом на травень 1845 р., перед відправленням останньої партії переселенців, з духоборів Радіонівки, Єфремівки, Горілого та Кирилівки православ'я прийняли всього 38 осіб чоловічої та 44 особи жіночої статі.

Такими були підсумки шестирічної епопеї з черговим переселенням духоборів. Не можна категорично однозначно відповісти на питання, чи була досягнута мета, поставлена імператором. З одного боку, духобори дійсно були ви-

ведені з території Південної України, і їхні оселі зайняли православні. Але, як вже зазначалось, це не було самоціллю. Що ж стосується зміни віросповідання духовними християнами, то тут результати були набагато скромнішими. «Звільнення» регіону від духовних християн не мало наслідком встановлення в його релігійному житті тиші і спокою із монопольним пануванням православ'я. Невдовзі перед урядом постав цілий комплекс проблем, пов'язаних із поширенням на півдні України різноманітних нових течій сектантства.

Бібліографічні посилання:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 1: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, оп. 151, спр. 77.
2. ДАОО, ф. 1, оп. 153, спр. 9.
3. ДАОО, ф. 1, оп. 154, спр. 23.
4. ДАОО, ф. 1, оп. 166, спр. 32.
5. ДАОО, ф. 1, оп. 166, спр. 78.
6. ДАОО, ф. 1, оп. 166, спр. 84.
7. Новицкий Ор. Духоборцы, их история и вероучение. Изд.2-е. – К., 1882.
8. Н.П. Духоборцы, их история и вероучение. Сочинение Ореста Новицкого. Издание второе, переделанное и дополненное.-Киев, 1882 // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 4. – Библиография. – С. 140-147.